

DÓKA KLÁRA

A könyvtörténet levéltári forrásaiból

Könyvjegyzékek Budapest Főváros Levéltárában

A városi levéltárak iratanyaga rendkívül becses forrása a könyv- és könyvtörténeti kutatásoknak. Az iratokat létrehozó városi tanács igyekezett ellenőrizni a könyvek kiadásával, forgalmazásával kapcsolatos tevékenységet, közvetítette a felsőbb hatóságok, elsősorban a helytartótanács ilyen irányú rendelkezéseit. Állást foglalt a könyvkötők letelepedését, iparúzését illetően, és a mesterek vagy könyvkereskedők halála után szerepet kapott a hagyatéki és gyámügyek intézésében. Szintén a városi levéltárakba kerültek az egyes polgárok hagyatéki leltárai, így azoké is, akik kisebb-nagyobb könyvtárakkal, könyvgyűjteményekkel rendelkeztek. A 18. század végén, 19. század első felében a fővárossá fejlődő Pest-Budán, a szellemi élet központjában egyre nagyobb jelentőségük volt a könyveknek.

Az eddigi kutatás elsősorban a 18. századi nyomdákkal, könyvkereskedőkkel és könyvgyűjtőkkel foglalkozott. Ki kell emelni ezek közül Gárdonyi Albert 1917-ben megjelent munkáját, amely — levéltári kutatás alapján — a két város 18. századi nyomdait és könyvkereskedőit veszi számba. Kutatásainak alapját a pesti és budai városi adminisztráció iratai jelentik.¹ A pest-budai hagyatéki leltárakban végzett könyvtörténeti kutatásokat Holl Béla,² Dümmerth Dezső,³ Füves Ödön⁴ főként a 18. század vonatkozásában.

Jelen összeállításunkban néhány, kevésbé ismert és nem feldolgozott könyvtörténeti forrásra, főként könyvjegyzékre szeretnénk felhívni a figyelmet Budapest Főváros Levéltárából. Elkülönítjük a könyveket előállítókra és forgalmazókra vonatkozó iratokat, valamint az olvasók, gyűjtők, könyvtárak anyagát.

A 18—19. században a kiadók, könyvkötők, könyvkereskedők tevékenysége között nehéz a pontos határt meghúzni, bár felügyelet szempontjából a városi tanács e kategóriákat Pesten és Budán egyaránt megkülönböztette. 1789-ben például Pesten összeírás készült, amely szerint 3 nyomdász, 6 könyvkötő, 4 könyvkereskedő dolgozott a városban.⁵ Nyomda és könyvkereskedés létesítéséhez a helytartótanács engedélyére volt szükség, a könyvkötők számára az

¹ GÁRDONYI Albert: *A magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században, különös tekintettel Budára és Pestre.* Bp., 1917.

² HOLL Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII—XVIII. században.* Tanulmányok Budapest Múltjából, 15. kötet. Bp., 1963. 289—327.

³ DÜMMERTH Dezső: *Régi pesti könyvek és könyvtulajdonosok.* Magyar Könyvszemle 1961. 175—178.

⁴ FÜVES Ödön: *Egy pesti görög könyvtára 1820-ban.* Magyar Könyvszemle, 1966. 245—247.

⁵ Budapest Főváros Levéltára (BFL) Pesti lt. Intimata a. m. 3157.

iparúzést a tanács engedélyezte. A könyvkötők Pesten és Budán egyaránt laza céhes szervezetben dolgoztak, kiváltságlevelüket uralkodó nem erősítette meg.⁶

A két városban a nyomdászat a 18. században gyors fejlődésnek indult. Budán az első nyomdát Landerer János Sebestyén alapította 1724-ben, Pesten 1755-ben kelt Eitzenberger, 1773-ban Royer Ferenc könyvnyomtató engedélye. Royer Landerer pénzét vette igénybe nyomda létesítéséhez. 1748-tól működött Bécsben a Trattner-nyomda, amely kereskedői hálózatát és üzleti kapcsolatait Magyarországra is kiterjesztette. A Trattner nyomda Pesten kapott döntő szerepet, míg Budán a század végén az Egyetemi Nyomda erősödött meg.⁷ A nyomdák — kötelempéldányaikat elküldve — rendszeresen beszámoltak a helytartótanácsnak, és közölték, hogy egy-egy évben milyen könyvet adtak ki. 1733-ban Landerer nyomdájáról készült nyomtatott jegyzék, amikor annak tulajdonosa Nottstein János volt, majd 1784-ben Landerer Katalin készített ilyen jegyzéket.⁸ Ezen túlmenően érdekes könyvtörténeti adatokat tartalmaznak a nyomdák szabadalmaival, azok betartásával, illetve megszegésével kapcsolatos eljárások iratai, valamint a cenzúra által tiltott könyvekre vonatkozó levelezések is.

A nyomdák eredeti feladataik mellett foglalkoztak kereskedői tevékenységgel is, részben saját városaikban, részben más városokban létesítve könyvkereskedéseket. Sokszor azzal bővítették ki üzletüket, hogy engedélyt kértek idegenből hozott könyvek árusítására. Ezt az utat járta id. Trattner János Tamás, aki 1783-ban kapott engedélyt arra, hogy külföldi könyveket is árusítson. Nyomdáját 1789-ben unokaöccsére, Trattner Mátyásra bízta, aki 1913-ig vezette azt. Ekkor fia, ifj. Trattner János Tamás vette át, aki már Pesten, 1789-ben született. A nyomdát a mű szellemi élet egyik központjává fejlesztette. Jó kapcsolatok fűzték Kazinczy Ferenchez, Kultsár Istvánhoz, Vitkovics Mihályhoz, Döbrentei Gáborhoz.⁹ 1824-ben, viszonylag fiatalon meghalt Trattner János Tamás, majd 1831-ben özvegye is. 1831-ben leltárba vették az üzletben és boltban található könyveket.¹⁰

A még feldolgozásra váró jegyzék képet ad a korszak irodalmi életéről, és magában foglalja azokat a tudományos munkákat, amelyeket a reformkori nemzedék a művelődésben fontosnak tartott. A leltár két részből áll: az első 61 oldal szerzők szerint ábécé rendbe szedve kb. 1500 tudományos művet tartalmaz, majd a Miscellanea és Annalecta rovat következik, kb. ugyanilyen terjedelemben. A jegyzék a mű szerzőjét és a címet jelöli meg, a kiadás évét és helyét nem közli. A könyvek zöme német és latin, kb. 5–6% magyar nyelvű. A magyar irodalom alakjai közül megtaláljuk Ányos Pál, Bessenyei György, Fáy András, Gyöngyösi István, Faludy Ferenc, Kazinczy Ferenc, Kisfaludy Károly, Kisfaludy Sándor, Szabó Dávid, Révai Miklós, Verseyhy Ferenc, Bacsányi János, Virág Benedek műveit. A leltárba egy sor történeti munkát is feljegyeztek, a középkori történetíróktól Trattner kortársaiig. (Pl. Bonfini, Pray György, Kovachich Márton György munkái, Horvát István *Rajzolatok a Magyar Nemzet legrégebb történetéből*¹¹ című műve, Katona István *Historia*

⁶ DÓKA Klára: *A pest-budai céhes ipar válsága (1840–1872)*. Akadémiai K. Bp. 1979. 83.

⁷ GÁRDONYI, i. m. 4–11.

⁸ BFL Budai lt. Locumtenentia ant. 2728. Gárdonyi, i. m. 22.

⁹ *Könyv- és könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig*. Bp. 1963. 453.

¹⁰ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 1477. (melléklet).

¹¹ HORVÁTH István: *Rajzolatok a magyar nemzeti legrégebb történetéből*. Pest, 1825.

Crisicája,¹² Fejér György *Codex diplomaticusa*¹³ első kötetei.) Nem hiányoztak a könyvkereskedésből a jogtörténeti munkák, törvénytárak, ókori filozófusok művei, térképek, útleírások sem. Az orvostudományt képviselték — többek között — Bene Ferenc¹⁴ magyar, német, latin nyelvű munkái, Diószegi Sámuel fűvészkönyve,¹⁵ a mezőgazdaságot Pethe Ferenc *Pallérozott mezei gazdasága*,¹⁶ de megtaláljuk Gergelyffy András kézműiparról írt munkáját is.¹⁷ A leltár *Miscellanea* és *Annalecta* részében ünnepi beszédek, térképeket, statisztikákat, énekszövegeket, kottákat és néhány színdarabot jegyeztek fel.

A nyomdák fejlődése Pest-Budán már a 18. század közepén életre hívta a kézműves könyvkötő ipart. A nagyobb példányszámmal dolgozó nyomdáknak nem volt lehetőségük arra, hogy a kötészeti munkát is egyedül végezzék. A könyvkötők viszont rendszerint értékesítették a bekötésre szánt könyveket, sőt foglalkoztak idegenből hozott könyvek eladásával is. Számuk folyamatosan emelkedett. Budán 1802-ben 6, 1835-ben 8, 1855-ben 19, Pesten 1789-ben 6, 1827-ben 12, 1835-ben 15, 1855-ben 62 könyvkötő élt.¹⁸ Pest első könyvkötői közé tartozott Müller Jakab, aki 1752-ben költözött be Győrből, és 1775-ben bekövetkezett haláláig itt űzte mesterségét.¹⁹ A hagyatéki leltárában található könyvjegyzék az egyik igen értékes 18. századi könyvtörténeti dokumentum. Müllernek két házasságából összesen 10 gyereke született. Örököse az özvegy lett, aki 1776-ban Fischer könyvkötőhöz ment feleségül. Műhelyét új férje vitte tovább.²⁰

Müller Jakab hagyatéki leltára szerint egész vagyona 2799 Ft 41 krajcár volt, amelyet 2031 Ft 28 krajcár adósság terhelt. Az adósság fele, 974 Ft 21 krajcár, a Landerer-nyomdát illette, ahonnan — kötésre és eladásra — könyveket vett át. Müller Jakab készpénzt nem hagyott, volt azonban két háza 1525 Ft és 416 Ft 50 krajcár értékben. Ingóságai között ezüst tárgyakat, cin, vörös- és sárgaréz edényeket, férfi ruhát, ágyneműt, képeket, bútort, konyhaedényt írtak össze. A bekötetlen könyvek száma 1267, a bekötötteké 767 kötet volt. A könyvleltárt felületesen vezették, csupán az érték megállapítására törekedtek. Csak a könyvek rövidített címét közölték az összeírók, kivételes esetben a szerzőt is. A könyvek nyelve általában német, volt azonban néhány latin, magyar és szlovák könyv; jellegükre nézve elsősorban imakönyvek, egyházi énekeskönyvek, prédikációgyűjtemények. A kevés világi könyv között történeti, pedagógiai és ismeretterjesztő munkákat találunk. E csoportba sorolhatók Ciceró beszédei, Csapó Új füves és virágos magyar kert című műve,²¹ Kemény János munkái és a *Hármas História* is.²² A könyvjegyzék értéke abban van,

¹² KATONA István: *Historia critica regum Hungariae. (I—XLII)*. Pest, Pozsony, Kassa, Buda, Kolozsvár, Vác, Kalocsa, 1779—1817.

¹³ FEJÉR György: *Codex diplomaticus Hungariae. (I—XLIII)*. Buda, 1829—1844.

¹⁴ BENE Ferenc (1775—1858) orvos, pesti egyetemi tanár.

¹⁵ DIÓSZEGI Sámuel: *Orvosi fűvészkönyv, mely a magyar fűvészkönyv praktikai része*. Debrecen, 1813.

¹⁶ PETHE Ferenc: *Pallérozott mezei gazdaság*. Sopron, 1805—1814.

¹⁷ Gergelyffy András: *Technológia, avagy mesterségek és némelly alkotmányok rövid leírása*. Pozsony, 1809.

¹⁸ DÓKA, i. m. 217, 222—223.

¹⁹ ILLYEFALVI I. Lajos: *Pest polgárai*. Bp. é. n. 216.

²⁰ HALÁSZ Margit: *A pesti Fischer könyvkötő és könyvkereskedő család történetéhez*. Magyar Könyvszemle, 1966. 138—145.

²¹ CSAPÓ József: *Új füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1775.

²² *Hármas História*; a 18. század végén, évtizedeken át megjelenő népies, ponyva kiadvány.

hogy viszonylag korai időszakban keletkezett, és azokról a munkákról ad áttekintést, amelyek a pesti piacon a helyi és átutazó lakosok számára kelendők voltak.²³

A könyvkötők rendszerint nem rendelkeztek széles üzleti kapcsolatokkal, ezért igyekeztek Pesten és Budán, főként a polgárság és értelmiség körében vevőket keresni. Ezt tette a következő példánkban szereplő id. Kiss István is, aki 1799-ben Pápáról költözött Pestre.²⁴ Üzletét úgy bővítette ki, hogy 1800-ban 137 ezüst Ft-ért megvette a mesterjogot Hertrung János könyvkötőtől fia, ifj. Kiss István számára.²⁵ Fia önálló házat és polgárjogot nem szerzett, és 1817-ben már meghalt. Örökösei özvegye és két lánya voltak. Egész vagyona 6147 Ft 43 krajcárt tett ki, ezt azonban adósságai felülmúlták. A könyvek értéke 5281 Ft 29 krajcár volt, a szerszámoké 38 Ft 14 krajcár, a bolt berendezése pedig 162 Ft-ot ért. 186 Ft 17 krajcárral a Trattner-nyomdának tartozott. Id. és ifj. Kiss István egyaránt nemesi származású volt és magyar anyanyelvű. Így ifj. Kiss István műhelyében és boltjában is főként magyar könyveket tartott. Ezek zöme vallásos könyv volt, de akadtak versek, irodalmi olvasmányok, gyakorlati tanácsadók, népszerű tudományos könyvek is. A család irodalmi érdeklődésére mutat, hogy Dajka Gábor verseit, Kisfaludy Sándor műveit, Vitkovics meséit, Gyöngyösi Murányi Vénuszát, Révai Carmináját,²⁶ Faludi Ferenc műveit is forgalmazták.²⁷

Sok könyvtörténeti adatot találunk a könyvkereskedők üzleti nyilvántartásaiban, leltárkönyveiben és hagyatéki irataikban is. A könyvkiadó tevékenység növekedése és a nyomdák fejlődése alapján szükség volt arra, hogy a kiadott könyveket ne csak a nyomdászok és könyvkötők, hanem a kizárólag e tevékenységgel foglalkozó könyvkereskedők is forgalmazzák. Pest-Budán a könyvkereskedelem az 1770-es években lendült fel. 1748-ban Mausz Gellért könyvkereskedő kapott polgárjogot és letelepedési engedélyt, aki Kölnből származott.²⁸ Üzletét 1774-ben Weingand János Mihály vette meg, aki 1770-ben Bajorországból költözött be.²⁹ 1774-ben társult Köpff János Györggyel, aki szintén Bajorországból származott.³⁰ A társulás létrejötte után 1774-ben Köpff György házasságot kötött Hoffer Márton özvegyével. A házassági szerződés szerint a könyvkereskedői jog és a közös üzlet fele halála után özvegyét illette meg.³¹ Köpff György 1785-ben halt meg, amikor az özvegy és Weingand János között hosszas vita kezdődött. Elsősorban a vagyont terhelő adósságot és a kintlevő követeléseket kellett tisztázni.³² Az adósok és hitelezők listája, amelyre 1917-ben már Gárdonyi Albert felhívta a figyelmet,³³ képet ad arról, hogy a könyveket a két üzlettárs kiktől, mely városokból szerezte be, másrészt megjelöli a vevők körét is. A két listán kívül fontosak az üzlettársak kereskedelmi könyvei, számlái, amelyek 1773-tól 1789-ig találhatóak meg.³⁴ A Weingand-féle

²³ BFL Pesti lt. Testamenta a. a. 1178.

²⁴ Illyefalvi, i. m. 166.

²⁵ BFL Pesti lt. Relations a. m. 3585.

²⁶ GYÖNGYÖSI István: *Márssal társalkodó murányi Venus*. Kassa, 1664.; RÉVAI Miklós: *Carmina quaedam*. Sopron, 1801.

²⁷ BFL Pesti lt. Testamenta a. m. 346.

²⁸ ILLYEFALVI, i. m. 46.

²⁹ ILLYEFALVI, i. m. 338.

³⁰ ILLYEFALVI, i. m. 177. BFL Pesti lt. Intimata a. a. 6184. Gárdonyi, i. m. 12.

³¹ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 1335.

³² BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272.

³³ GÁRDONYI, i. m. 49–50.

³⁴ BFL Pesti lt. Intimata a. m. 272. (melléklet).

üzletet 1802-ben Eggenberg József vette át, aki Ausztriából Pestre költözve 1801-ben kapott polgárjogot.³⁵ Köpff Anna özvegy üzletét 1786-tól Fingerhuth Adolf vezette, majd Strohmayer Ignácnak adta el. Strohmayer Erdélyből jött Pestre, ahol 1788-ban vették fel polgárnak. Kereskedését Budán is folytatta.³⁶ Itt 1789-ben könyvesboltja készletéről szakszerű leltár készült, amely Buda város tanácsi irataiban található.³⁷

A leltár készítői tárgy szerinti csoportosításban, ábécérendben haladtak a könyvek számbavételénél, az általános munkákat pedig a szerzők neve szerint sorolták be. A jegyzékből a következő tárgyi csoportok állapíthatók meg:

- vallásos könyvek
- klasszikusok fordításai
- természettudományos munkák
- építészet, vízépítés
- történeti munkák
- politikai munkák
- jogtudomány, törvények
- drámák, komédiák, színjátékok
- pedagógiai könyvek
- szabadkőműves munkák
- versek
- nyelvkönyvek, szótárak
- orvosi könyvek
- matematikai munkák
- hadtudományi munkák
- zenei könyvek, kották
- gazdasági kiadványok (ezen belül elkülönítve a méhészet és lótenyésztés)
- számadások, statisztika
- útikönyvek
- regények
- evangélikus egyházi könyvek
- térképek
- rézkarcok

A kb. 10 000 tételre tehető könyvjegyzékből a 18. század második felének magyarországi könyvkiadása végigkísérhető, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a Strohmayer-féle anyag a nagy múltú Köpff-féle könyvkereskedésből származott. Maga a tulajdonos, aki haláláig, 1793-ig vezette az üzletet, művelt könyvkereskedő volt. 1790-ben hirdetést tett közzé, hogy üzletébe segédet venne fel, aki magyarul, szlovákul, németül, latinul tud, és hajlandó franciául is megtanulni. A hirdetés Strohmayer segédjével és egyúttal saját magával szemben támasztott igényére mutat.³⁸

A 19. századi könyvkereskedők közül Magyar Mihály levéltári anyagára hívjuk fel a figyelmet. Magyar Mihály 1820-ban született, az 1840-es években Ivanovics pesti könyvkereskedő segédje volt, majd 1848-ban önálló könyvkereskedést nyitott. Nem üzleti haszonra törekedett, hanem a magyar könyvek terjesztését tartotta fontosnak. A könyvkereskedelem mellett kiadói és szerkesztői tevékenységet folytatott, és cikkeivel is igyekezett a magyar irodalmat népszerűsíteni.³⁹ 1860-ban halt meg, nagy energiával létrehozott könyvkereske-

³⁵ BFL Pesti lt. Relations a. m. 3628. ILLYEFALVI, i. m. 93. GÁRDONYI, i. m. 50.

³⁶ ILLYEFALVI, i. m. 304. BFL Pesti lt. Intimata a. n. 3157.

³⁷ BFL Budai lt. Miscellanea nova 80.

³⁸ Könyv- és könyvtár ... i. m. 464.

³⁹ Könyv- és könyvtár ... i. m. 465–487.

désének azonban nem volt méltó folytatása. Vagyona még utódai megélhetéséhez sem volt elegendő. Két házasságából összesen 5 gyermeke született. Első feleségének a Serfőzőutcában volt egy háza, ezt két gyermeke örökölte. Ő maga a Cukor utcában lakott, a könyvesbolt pedig az Egyetem u. 7. szám alatt működött. Halálakor kb. 30 000 kötet könyve volt, azonban az egész hagyatékot 13 000 Ft adósság terhelte. Özvegye átvette a könyvkereskedést, amelyet Kallesz Albert vezetett. Kallesz korábban is társ volt, de csak a német könyvekhez értett. A régi könyvek és a magyar irodalom terjesztésére berendezett könyvkereskedést nem tudta megfelelően irányítani, így hamarosan csődbe jutott és megszökött.⁴⁰

Magyar Mihály végrendeletében a könyveket új és régi kiadványokra osztotta. Az új könyvek német és magyar nyelvűek voltak, a németek már korábban is a társ, Kallesz Albert tulajdonát képezték. A magyar könyvekről jegyzékek, leltárak álltak rendelkezésre, a régi kiadványok azonban leltározatlanok voltak. A végrendelező szerint nem volt olyan könyvkereskedő a városban, aki a régi könyvekkel érdemben foglalkozni tudott volna, ezért azt javasolta, hogy egyben adják el az egészet, és abból fizessenek a hitelezőknek. A hagyatéki eljárás során ezek leltára nem is készült el, a magyar könyvekről azonban összeállítottak egy új jegyzéket. 390 művet vettek számba, amelyek főként a népszerű tudományos irodalom kategóriába sorolhatók. (Orvosi könyvek, útleírások, pedagógiai munkák, műszaki könyvek, nyelvtanok.) Mellettük azonban megtalálhatók a 19. századi magyar irodalom új alkotásai is: Kölcsey *Országgyűlési Naplója*, Petőfi, Tompa, Fáy András, Vörösmarty versei, Csengeri *Buda-pesti Szemléje*. A szakirodalmat képviselte például Toldy Ferenc *A magyar irodalom története* című munkája vagy Galgóczy Károly 1855-ben megjelent mezőgazdasági statisztikája.⁴¹

A könyvtörténet levéltári forrásait az olvasók oldaláról is meg lehet közelíteni. A gazdagabb és műveltebb polgárok már a 17. század végén gyűjtötték a könyveket, majd ez a tevékenység a 18. század második felében egyre nagyobb méreteket öltött. Figyelembe véve a bevezetőben említett, 18. századra vonatkozó feldolgozásokat, néhány 19. század közepén felvett polgári könyvleltárra hívjuk fel a figyelmet.

A budai levéltár egyik hagyatéki iratában⁴² található Döbrentei Gábor vagyonának összeírása. Az 1851-ben készült jegyzékben 64 művet vettek számba, amelyek közül 48 magyar nyelvű, a többi német és latin nyelvű könyv volt. A jegyzék — több-kevesebb pontossággal — közli a szerzőt, a mű címét, a kiadás évét és néha helyét is. A legrégebbi könyvek a 17. századból valók. Például Wilhelm Schäffer *Ungarische Cronica* című műve 1606-ban jelent meg, és 1692-ben Frankfurtban adták ki Döbrentei legrégebbi magyar nyelvű könyvét, Meiszner Boldizsár *Catholicus válasz* című munkáját. Megtaláljuk a könyvtárban Brockhaus *Conversations Lexiconját*, Fényes Elek két országleírását,⁴³ Döbrentei saját műveit, ezen kívül történeti munkákat, szótárakat, törvénytárakat, jogtudományi könyveket stb.

⁴⁰ BFL Pesti lt. Visszaállított városi törvényszék 719/1861—1865.

⁴¹ TOLDY Ferenc: *A magyar nemzeti irodalom története*. Pest, 1851.; GALGÓCZY Károly: *Magyarország és a szerb vajdaság és temesi bánóság mezőgazdasági statisztikája*. Pest, 1855.

⁴² BFL Budai lt. Inventaria n. n. 49.

⁴³ FÉNYES Elek: *Magyarország statisztikája. (I—III.)* Pest, 1841—1843.; *Magyarország geographiai szótára. (I—IV.)* Pest, 1851.

Igen gazdag könyvtárral rendelkezett Rottenbiller Lipót, Pest város első polgármestere. 1849-ben vádat emeltek ellene felségsértés címén, és Gaál Eduárd tábori biztos 1849. júl. 21-én összeíratta vagyonát. Az egész vagyon 52 705 Ft 20 krajcár volt, amelyet 31 847 Ft-nyi adósság terhelt. Készpénzzel, ékszerekkel Rottenbiller nem rendelkezett, vagyonát 3 háza, 6 szobából, konyhából, pincéből álló lakása és annak berendezése jelentették. A könyvtár, amelynek értéke 202 Ft 51 krajcár volt, 594 műből állt.⁴⁴ A katalógus készítői a könyvek címét, szerzőjét és értékét jelölték meg. Az anyag zöme magyar nyelvű volt, de gyűjtött könyvtárában Rottenbiller német, latin, francia, olasz műveket is. Tematikai bontásban elsőként a hivatalos munkához is szükséges közigazgatási, jogi műveket említhetjük. Ide tartozott — például — az 1808-ban Pesten kiadott *Die Stadte Ordnung* című mű, Palugyay Imre megyerendszere,⁴⁵ Rupp Jakab pénztörténete,⁴⁶ valamint különféle kéziratok és nyomtatott városi utasítások, városjogi munkák. Fontosak voltak a térképek, útleírások, város- és országleírások is. Bél Mátyás 1735-től megjelenő műve mellett⁴⁷ megtaláljuk Schams Budáról,⁴⁸ Patachich Pestről készült leírását,⁴⁹ az 1847. évi iparcímértárat, Fényes Elek földrajzi-statisztikai munkáját,⁵⁰ Schwartner 18. század végén készült⁵¹ és Ludovicus Nagy 1828-ban kiadott⁵² országleírásait. A történeti művek között Kovachich Márton György, Istvánffy, Bonfini munkáit, Katona *Historia Criticáját*, Fejér György *Codex diplomaticusát*, Pray munkáit említhetjük, de megvolt Rottenbiller könyvtárában az angol forradalom története, Viktor Hugo Napóleon életrajza⁵³ és Palacky Csehország történetének néhány kötete is.⁵⁴ A klasszikus irodalmat Plinius, Livius, Tacitus, Cicero, Cornelius Nepos munkái képviselték, a kortárs magyar költészetet pedig Kazinczy, Tompa, Kisfaludy, Vörösmarty, Kölcsey művei.

Érdekességként megemlíthetjük a Budán lakó Orieska István számvevőtiszt könyveit. Orieska nem volt városi polgár, házzal, ingatlannal nem rendelkezett, 1845-ben halt meg. Hagyatékában 32 művet jegyeztek fel, köztük többkötetes munkákat is. A jegyzék a mű szerzője és címe mellett feltünteti a fordítót, a könyv kiadásának helyét és évét is. Valamennyi könyv német nyelvű, a legrégebbit 1677-ben, Nürnbergben adták ki. Orieska főként ismeretterjesztő és szórakoztató olvasmányokat gyűjtött, őrizte azonban Schams budai városleírását, Kossuth az 1842-es iparkiallításról készült munkáját is.⁵⁵ A jegyzéket Lászy József budai könyvvizsgáló is átnézte, és a kamara szolgálatában álló tisztviselő 32 könyv közül hatot minősített tiltottnak. Köztük volt Viktor

⁴⁴ BFL Pesti lt. 1848—1849. évi vegyes iratok 1364.

⁴⁵ PALUGYAY Imre: *Megyerendszer hajdan és most (I—IV.)* Pest, 1844—48.

⁴⁶ RUPP Jakab: *Magyarország ekkorig ismeretes pénzei*. Pest, 1842.

⁴⁷ BÉL Mátyás: *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (1—5) Viennae, 1735—1742.

⁴⁸ SCHAMS (Franz): *Vollständige Beschreibung der königl. freyen Haupt Stadt Ofen in Ungarn*. Ofen, 1822.

⁴⁹ PATACHICH (Joseph): *Beschreibung der königlichen Freystadt Pesth*, Pest, 1833.

⁵⁰ FÉNYES Elek: *Magyar Országának s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. 1—6. Pest, 1836—1840.

⁵¹ SCHWARTNER (Martin): *Statistik des königreichs Ungarn*. Pest, 1798.

⁵² NAGY (Ludovicus): *Notitiae politico-geographico-statisticae incl. Regni Hungariae*. (1—2) Buda, 1828.

⁵³ HUGO (Viktor): *Napoleons Geschichte*. (Ford: August Schaffer) Stuttgart, 1834.

⁵⁴ PALACKY (Frantisek): *Geschichte von Böhmen* (1—5) Pragga, 1836—1867.

⁵⁵ Idézet a leltárból: „Bericht über die erste ungarische Gewerbs-Ausstellung im Jahre 1842 von Ludwig Kossuth — übersetzt von Emerich Henszlmann. Pest, 1843.”

Hugo Napóleon életrajza is, amelyet ebben az időszakban — mint említettük — más polgári könyvtárban is megtalálunk.⁵⁶

A történetírás eddig viszonylag keveset foglalkozott a különféle városi intézmények könyvgyűjteményeivel.⁵⁷ Mivel a tanács ellenőrző szerepe ezekre az országos jelentőségű közkönyvtáraknál jobban kiterjedt, a városi iratokból ezek története nyomónkísérhető. Elsőként a pesti Német Színház könyvjegyzékét említjük.⁵⁸ A színházat Hentzi 1849-ben lebombázta, és ekkor a berendezéssel együtt a könyvtár is elpusztult. 1850 májusában a károkat számba véve elkészítették a könyvek, kéziratok, partitúrák teljes leltárát, az ostrom előtti állapotnak megfelelően. 1801 kötet könyvet és kéziratot írtak össze, azonban egy-egy kötetben — összefűzve — több színdarab szövege is szerepelt. Megjelölték a művek címét, a szerzőt, a műfajt és az értéket. A színdarabok műfaja tragédia, komédia, szomorújáték, vígjáték lehetett. A leggyakrabban előforduló szerzők között Kotzebeut, Calderont, Lessinget, Ifflandot, Collint, Schillert, Schrödert, Shakespeare-t, Molière-t, Vulpiust találjuk. A zenei művek (operák, daljátékok, paródiák — azaz vígoperák, balettek) között 518 önálló művet soroltak fel, rendszerint csak a cím megjelölésével. A páratlanul gazdag gyűjtemény — a könyvek olcsó árait figyelembe véve is — jelentős értéket, 6357 Ft 30 krajcárt képviselt.

A pesti levéltárban 1834-ből megtalálható egy másik városi intézmény, a Rókus kórház könyvtárának leltára is.⁵⁹ 1834-ben Radoicsics Dömötör kórházi gondnok betegsége és hivatalának átadása miatt leltározták a kórház berendezését, készpénzét, az orvosi műszereket, és elkészítették a könyvtár összesítését is. A részletes, szerzőt, címet, a kiadás évét és helyét jelölő leltár 691 művet tartalmaz, amelyek hét mű kivételével német és latin nyelvűek. A magyar orvosi könyvek — a leltár szerint jelölve — a következők:

Mátyus István: Ó és Új dialektika. Pozsony, 1787. 6 k.

Kiss József: Egységet tárgyazó Katekizmus. Sopron, 1796. 1 k.

Csapó József: Új füves és virágos magyar kert. Pozsony és Pest, 1792. 1 k.

Nyulasz Ferenc: A Rádna vidéki vasas borvizeknek orvosi erejéről. Kolozsvár, 1800. 3 k.

Diószegi et Fazekas: Magyar Fűvészh Könyv. Debrecen 1807. 1 k.

Kováts Mihály: A gyenge élet meghosszabbításának mestersége. Pest, 1802. 1 k.

Kováts Mihály: A gyógyíthatatlan Nyavalyákban való huzasának a mestersége. Pest, 1802. 3 k.⁶⁰

A leltár — a gyűjtemény rendezettségének megfelelően — a könyveket 5 szekcióba osztja, és megjelöli a kötetek számát is.

A könyvek 16—19. századi kiadásúak, azonban a 16. századból mindössze 5 db található. Köztük Avicena,⁶¹ Savanarola,⁶² Valcarengi⁶³ egy-egy munkája, a legtöbb mű azonban a 18. században keletkezett. A kiadás helye általában az osztrák birodalom és Poroszország volt, akadtak azonban a kórházban olasz, francia, angol kiadású munkák is. A nem orvosi jellegű könyvek is a gyógyítás

⁵⁶ BFL Budai lt. Inventaria n. 1595.

⁵⁷ A kevés példából KERÉNYI Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története*. Magyar Könyvszemle, 1974. 331—338. c. munkáját említhetjük.

⁵⁸ BFL Pesti lt. Városi mérnök iratai 924.

⁵⁹ BFL Pesti lt. Relationes a. n. 8956.

⁶⁰ Idézetek a könyvleltárból.

⁶¹ „Avicena: *Liber canonicus medicus*. Basiliae, 1556.” 1 kötet.

⁶² „Mich. Savanarola: *Practica major*. Venetiis, 1559.” 1 kötet.

⁶³ „Paul Valcarengii: *Mirae corpus et animi affectiones*. Cremona, 1500.” 1 kötet.

szolgáltatásban álltak. Ilyenek voltak a kémiai, fizikai, biológiai munkák, a fürdővel, gyógyforrással rendelkező városok leírásai, a schematismusok, évkönyvek, bibliográfiák.⁶⁴

Végezetül két „közkönyvtár” jegyzékére szeretnénk felhívni a figyelmet a pest-budai levéltári anyagból. A magánkönyvtárakkal szemben ezeknél a tulajdonos érdeklődése volt elsődleges, hanem szélesebb igényeket kielégítő, tudatos gyűjtéssel állunk szemben. Mint az irodalomból ismert, a 19. században Pest-Budán négy nagy közkönyvtár volt, az Egyetemi Könyvtár, az Országos Széchényi Könyvtár, a Magyar Tudós Társaság Könyvtára és a szerb Zavírász könyvtár.⁶⁵

E könyvtárak országos intézmények voltak, a két város könyvtári igényeinek kielégítésében azonban már a 18. század végén szerepet játszottak a kölcsönkönyvtárak, olvasókabinettek is. Az 1820–1830-as években Pesten ilyen könyvtára volt a 32. gyalogezrednek, a Jótékony Nőegyletnek; 1839-ben Pesten Heckenast Gusztáv, 1843-ban Emich Gusztáv létesített ilyen intézményt.⁶⁶ Budapest Főváros Levéltárában 1842-ből Unverderben Amália kölcsönkönyvtárának jegyzéke található.⁶⁷

A többezer kötetes könyvtárban mindössze 123 magyar és 55 francia kiadvány volt, a többi német nyelvű. A tudatos gyűjtés eredményeként a tulajdonos nem egyes műveket, hanem egy-egy írótól rendszerint sorozatokat őrzött. Sok volt a német fordítás is angol, francia, magyar, olasz szerzőktől. A német nyelvű könyvek között például Balzac, Cooper, Goethe, Herder, Viktor Hugo, Kotzebeu, La Fontain, Schiller, Schelling, Shakespeare munkáit olvashatták az érdeklődők, a magyar irodalmat pedig Jósika Miklós, Kisfaludy Károly, Gvadányi József, Vörösmarty Mihály képviselte. A könyvtár gyűjteménye az irodalmi érdeklődésű, polgári olvasóközönség igényeit elégítette ki.

Már 1850-ben felvetődött a gondolat, hogy Pesten önálló városi könyvtárra lenne szükség. Frank Ignác egyetemi tanár azzal az elhatározással gyűjtötte a könyveket, hogy ezzel egy ilyen intézmény alapjait veti meg. 1850-ben kelt végrendeletében a gyűjteményt a városra hagyta. Halála után azonban azokat nem bocsátották az olvasóközönség rendelkezésére, hanem hét évig a Városháza különtermében helyezték el. Az volt a kifogás, hogy az anyag — főként — klasszikus irodalmat, jogi és történeti munkákat tartalmaz, a városi könyvtárnak pedig elsősorban műszaki és természettudományos könyvekre lenne szüksége. 1858 januárjában a gyűjteményt az Egyetemi Könyvtárban helyezték el, ahol gondoskodtak rendezéséről, kezeléséről.⁶⁸

Az 1850-ben készült leltár 5745 művet tartalmaz, amely 13 242 kötet könyvből, 364 térképből, 205 kötet vegyes anyagból (főként hiányos munkák) áll. Az összesített kötetszám 13 810 db.⁶⁹ Az összesítés a könyvek címét, szerzőjét, a kötetszámot közli, azonban a kiadás évét és helyét nem tartalmazza. Az anyag 5%-a magyar nyelvű, zöme német és latin, de vannak olasz és francia művek is. A szépirodalmi alkotások konzervatívabb szemléletre vallanak az

⁶⁴ DÓKA Klára: *A pesti Rókus kórház könyvtára 1834-ben*. Kézirat a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum adattárában. Bp. 1970.

⁶⁵ *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig*. Bp. 1975. 481–482.

⁶⁶ *Budapest története* . . . i. m. 483.

⁶⁷ BFL Budai lt. Miscellanea nova 79. Catalogus von 1842 Leich Lese Bibliothek der Amalia Unverderben.

⁶⁸ BFL lt. Tanácsi ír. IX. 75/1857.

⁶⁹ BFL Pesti lt. Testamenta a. n. 5060. (melléklet).

ez idő tájt élő könyvtulajdonosoknál. Révai Miklós, Kazinczy Ferenc, Berzsenyi Dániel, Szabó Dávid, Dajka Gábor, Virág Benedek stb. művei képviselik a magyar irodalmat, és konzervatívok a korhoz képest a magyar történeti munkák is (pl. Buday Ézsaiás históriája, Pray György művei stb.).⁷⁰ A filozófiai anyag viszont rendkívül gazdag, az ókori filozófusok mellett megtaláljuk Voltaire, Schlegel, Kant, Hegel, Feuerbach munkáit is.

Mint a bemutatott anyagból látszik, a levéltári iratok tanulmányozása a könyv- és könyvtártörténet kutatói számára rendkívül fontos. A néhány példával a kutatás lehetséges területeire kívántuk felhívni a figyelmet.

(A kérdésfelvetésnek a Magyar Könyvtárosok Egyesülete XIII. kaposvári vándorgyűlése ad aktuális tartalmat. E vándorgyűlésen első ízben vettek részt az ország levéltárosainak képviselői, akik a MKE Levéltári Szekciójában hozták létre szakmai szervezetüket. Az összejövetel egyik témája a hagyatéki iratanyagok, összeírások országos feltárása volt, ami a könyvforgalmazás, könyvkötészet, nyomdászat alakulásáról, és az olvasóközönség könyvigényéről sok új adatot fog szolgáltatni. E munka megindulása és sikeres elvégzése után a korábbinál teljesebb képünk lesz a művelődéstörténet ezen alapvető területének fejlődéséről is.)

DÓKA, KLÁRA

Aus den archivalischen Quellen der Buchgeschichte
(Bücherverzeichnisse im Budapester Hauptstadtarchiv)

Das Archiv der Hauptstadt Budapest — wie im allgemeinen das Schriftenmaterial der Stadtarchiven — ist eine ausserordentlich reiche Quelle der buchgeschichtlichen Forschungen. Die bisherige vaterländische Forschung beschäftigte sich hauptsächlich mit den Druckereien, Buchhändlern und Büchersammlern zu Pest-Buda im 18. Jahrhundert. In dieser Studie will die Verfasserin auf einige wenig bekannte und unbearbeitete buchgeschichtliche Quellen, hauptsächlich auf Bücherverzeichnisse des Budapester Hauptstadtarchivs aufmerksam machen. Sie beschäftigt sich mit Druckerei-, Buchbinder- und Buchhändlerlisten, Bestandsverzeichnissen und Geschäftsinventaren der 18–19. Jahrhunderte, weiterhin führt sie mehrere aus dem 19. Jahrhundert stammende bürgerliche Buchsammlungeninventare auf. Diese letztere Quellen, die sich der archivalischen Quellen der Buchgeschichte von der Seite der Leser näherten, ergänzt sie mit der Beschreibung der Büchersammlungen einiger städtischer Institutionen.

⁷⁰ BUDAI Ézsaiás: *Magyarország históriája*. Debrecen, 1805–1812.